

УДК [9301. : 316.722 (477)]

МАКУШИНА Г.І., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Макушина Ганна Ігорівна – викладач кафедри філософських наук Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. На викладацькій роботі з 2004 р. Основний напрям наукових досліджень – *політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст.*

ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття присвячена історіографічному аналізу сучасних досліджень політичної та правової культури населення Гетьманщини XVIII ст.

The article is devoting to the historiography of modern investigations in political and law culture the population of Hetman-State in XVIII century.

Останнім часом зростає цікавість вітчизняних дослідників до політичної історії України, починаючи з XVIII ст. Особливу увагу науковців привертає політична і правова культура, менталітет українців [1].

Ретроспективний аналіз дослідження політичної історії Гетьманщини XVII-XVIII ст. здійснила В.М. Матях [2]. Аналізуючи тему україно-російських політичних відносин XVII-XVIII ст. в історіографії, вона констатує, що її представники на зламі XIX-XX ст. акцентували на самобутності розвитку українського етносу. У сфері їх дослідницьких інтересів перебували державне будівництво в Гетьманщині, суспільно-політичні ідеали її еліти. У статті, присвяченій аналізу доробку представників сучасної вітчизняної історіографії з означеної проблеми, В.М. Матях визнає доволі представницьким цей напрям дослідників як політико-адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст., так і суспільної свідомості її еліти [3]. Однак, на її думку, все ще актуальною є проблема української державної ідеї XVIII ст., особливо витоків малоросійського політичного автономізму. Історик вважає, що національна ідея, сформована у роки Визвольної війни XVII ст., у XVIII ст. стала поштовхом до відстоювання українською елітою політичної автономії козацької держави.

Історіографічний аналіз доробку вітчизняних дослідників політичної історії Гетьманщини XVIII ст. здійснив історик з української діаспори

З. Когут [4]. Автор простежує, як змінювалося в залежності від політичної ситуації в Україні ставлення істориків до політичної історії Гетьманщини і приходять до висновку: інтеграція російської і української еліт у XIX ст. “порушує проблему формування російського імперського і українського політичного світоглядів і взаємозв’язку між ними”. З. Когут закликає науковців до подальшого дослідження “малоросійської ідеї та зв’язку її з концепцією трьох гілок “спільноруської” нації: великоросів, малоросів та білорусів” [5].

Предметом нашого дослідження є політична та правова культура населення Гетьманщини в XVIII ст. У даній статті автор поставив за мету дати історіографічний аналіз сучасних праць вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Досліджуючи джерела, що відносяться до даної проблематики, можна констатувати суттєве розширення джерельної бази державного будівництва в Гетьманщині та політико-правової культури її населення.

Джерелознавчий аналіз політичної та правової історії Гетьманщини здійснила Г.К. Швидько [6]. Останнім часом з’явилася низка досліджень правової системи Гетьманщини XVIII ст., з джерелознавчим аналізом найбільш його відомих пам’яток. Вагомий внесок у розвиток досліджень з питань української правової культури XVIII ст. здійснив колектив науковців Інституту держави і права НАН України ім. В.М. Корецького під

керівництвом К. Вислобокова. Ними була опублікована відома збірка законів, укладена в 1728-1743 рр., яка увійшла в історію під назвою “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

У монографії “Українська козацька держава: кордони, населення, право” (1996 р.) О.І. Гуржій, аналізуючи це джерело, доходить до висновку, що українська еліта намагалася легітимізувати в цій збірці законів політичну автономію Гетьманщини, обмеження влади гетьмана, розширення прав генеральної старшини. Вона воліла бачити Гетьманщину шляхетською республікою, максимально зосередивши владу в своїх руках. Історик розкриває процес інкорпорації українських земель до складу Російської імперії у другій половині XVIII ст., включно з поширенням російського законодавства у судову практику Гетьманщини.

Діяльність судових органів влади вивчав Я. Падох [7], Н. Сиза [8]. У монографії “Суд і судовий процес” у розділі “Доба Гетьманщини”, Я. Падох аналізує судову систему, яка проіснувала до 1760-1763 рр.: провінційні суди, центральні судові установи, міські, сільські, домініальні духовні, особливі, статутіві. Дослідник розкриває сутність судового процесу Гетьманщини, досліджуючи всі його етапи. У монографії “Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст.” згаданий автор більш детально зупиняється на особливостях земельного права, характеризує права та обов’язки посад адвоката й межовика. Н. Сиза дослідила процес формування та компетенцію судів у Гетьманщині та здійснення кримінального судочинства. Дослідниця вперше приділила увагу змінам, які відбулись у правовій системі Гетьманщини в XVIII ст. у зв’язку з інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії (заборона обрання гетьмана та створення Малоросійської колегії та Канцелярії міністерського правління, введення російських чиновників до складу судових органів Гетьманщини, особливо до Генерального військового суду). Окремо вона виділяє судову реформу К. Розумовського 1760-1763 рр., зазначаючи, що в результаті її проведення створювалися гродські, міські та підкоморські суди. Генеральний військовий суд ставав лише представницьким органом влади. Авторка зазначає, що судовий процес Гетьманщини мав демократичний характер, оскільки судові справи розглядалися колегіально та існувала практика апеляцій.

Основним органом виконавчої влади у Гетьманщині XVIII ст. була Генеральна військова канцелярія, однак малодосліджена політико-правова діяльність цього органу влади. На сьогоднішній день маємо крім декількох праць М. Слабченка, що були видані на початку XX ст., ще статтю В. Стафійчука “Відбиття діяльності Генеральної військової канцелярії у козацьких

літописах” (1997 р.) [9]. Якщо дослідники останнім часом і торкалися діяльності Генеральної військової канцелярії, то з метою охарактеризувати судовий аспект її діяльності. У значній мірі цю прогалину заповнили наукові розвідки, присвячені діяльності органів влади в Гетьманщині [10].

В.М. Єрмолаєв у роботі “Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.)” подає детальну класифікацію органів влади в Гетьманщині, починаючи від генеральних і закінчуючи сотенними органами влади. Серед робіт, присвячених державотворчим процесам у Гетьманщині, слід згадати навчальний посібник А.П. Коцура “Українська державність: історія та сучасність” [11]. У розділі “Ідея української державності в суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст.” дослідник доходить висновку, що український народ завжди прагнув створити незалежну суверенну державу і в залежності від історичних обставин корегувалися методи та способи здійснення такого задуму, а українська еліта саме в XVII-XVIII ст. відіграла роль фундатора руху за створення такої держави.

Залишається актуальним аналіз особового складу Генеральної військової канцелярії Гетьманщини XVIII ст. О.М. Апанович у своїй статті “Про генеральну військову канцелярію” [12] розглядає процес створення та функції цього органу влади. Характеристику окремим чиновникам Генеральної військової канцелярії знаходимо в її статтях “Урядові службовці Гетьманщини” та “Українські канцеляристи” [13], де вона досліджує виникнення, походження, статус військових канцеляристів. О.М. Апанович кваліфікує цей стан “особливим колом української інтелігенції” [14], оскільки військові канцеляристи відігравали значну роль у розвитку політичної та правової культури українства та саме з них формувалась адміністративна бюрократія Гетьманщини.

З’ясуванням політичної культури військових канцеляристів Гетьманщини займався П.М. Сас. У своїх працях [15] історик певною мірою торкається політико-правових поглядів цього прошарку, акцентуючи увагу на тому, що згадана категорія захищала принципи автономії Гетьманщини у складі Російської імперії. Автор доходить висновку, що є підстави виділити політичну культуру військових канцеляристів в окрему субкультуру. У статті “Субкультура військових канцеляристів”, аналізуючи літературу XVIII ст., авторами якої були представники вищої бюрократії Гетьманщини, як-то “Літопис С. Величка”, “Разговор Великороссии с Малороссией” С. Дівовича, “Щоденник” М. Ханенка, П.М. Сас ідентифікує політичну культуру згаданої категорії як культуру, що є типологічно близькою до політичної системи Речі Посполитої.

Соціальна і політична еліта Гетьманщини (її походження, склад, суспільно-політичні ідеали та політико-правова культура) є провідною темою дослідників політичної історії України XVII-XVIII ст. У цьому контексті не можна не звернути увагу на дослідження В. Панашенко, які стосуються соціальної еліти Гетьманщини XVII-XVIII ст. Розділяючи її на бунчукових, значкових та військових товаришів, історик у своїй монографії “Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.)” (1995 р.) [16] подає детальний аналіз соціально-правового статусу кожної з груп української політичної еліти Гетьманщини XVIII ст. з характеристикою суспільно-політичних поглядів. У статтях “Значкові товариші” (2000 р.) та “Військові товариші” (1998 р.) [17] згаданий автор досліджує структуру полкових урядів і з’ясовує повноваження полкових чинів (полковників, осавулів, обозних). Зазначимо, що до статті додається документ – “Табель о товарищах служащих 1763 г.”. У статті “Військові товариші” вона доводить, що саме ця категорія козацтва вважала себе елітою Гетьманщини. Тема полкової еліти Гетьманщини знайшла продовження у дисертаційному дослідженні А.О. Іваненка. “Переяславський полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.)” [18].

Політичній історії України присвячують свої праці В.В. Пришляк [19], В.А. Смолій [20], І.Я. Терлюк [21], Т. Чухліб [22]. В Інституті історії України НАНУ склалася наукова школа дослідників політичної історії Гетьманщини (В. Смолій, В. Горобець, П. Сас, О. Гуржій, В. Матях, В. Станіславський, В. Панашенко). У колективній монографії [23], підготовленій згаданими авторами, окремий розділ присвячений політичній та правовій культурі українців XVII і XVIII ст. Так, В.М. Матях розглядає еволюцію цінностей політичної еліти Гетьманщини, ставлення до них інших станів суспільства, вплив старшини на поведінку та “соціальну динаміку суспільства” [24]. О.К. Струкевич у статті “Провідні політико-культурні орієнтації еліти” доходить висновку, що політико-культурні орієнтації еліти Гетьманщини розвивалися в загальноєвропейському контексті, а еліта мала “високий рівень політичної культури” [25]. П.М. Сас [26] вважає, що друга половина XVIII ст. була фатальною для українського козацтва в політичному плані, оскільки ця провідна верства українського суспільства втратила свою політичну суб’єктність, але не соціокультурну ідентичність. Вивчаючи субкультуру військових канцеляристів, історик виділяє такі її характерні риси, як висока освіченість та установки корпоративної свідомості [27], зазначаючи при цьому, що саме військові канцеляристи були постійним джерелом поповнення політичної еліти Гетьманщини. У розділі “Політичні орієнтації та світогляд духовенства” його автори В.М. Ричка та

К.І. Салій повідомляють про перебування представників українського духовенства на службі в Російській імперії і їх виключний вплив на розвиток російської літератури та науки, зазначаючи, що саме Катерина II остаточно скасувала вольності духовенства. Деякі аспекти світогляду селянства і міщанства розкриває О.І. Гуржій [28], А.О. Гурбик [29] – сутність існування органів місцевого самоврядування.

Чимало робіт, опублікованих у кінці 90-х років XX ст. – на початку XXI ст., належать до жанру політичного портрету діячів Гетьманщини XVII-XVIII ст. Так, О.І. Гуржій у монографії “Іван Скоропадський” зупиняється не тільки на поведінці відомого гетьмана XVIII ст., але і його оточенні. На прикладі політичної поведінки зятя гетьмана Івана Чарниша, який порушував законодавство і використовував своє політичне становище у власних цілях, історик доводить факти існування корумпованості, правового нігілізму серед еліти Гетьманщини. Соціальну політику гетьмана О.І. Гуржій розглядає як спрямовану на захист корінних інтересів політичної еліти Гетьманщини та духовенства.

Вагомий внесок у розвиток досліджень з політичної і правової культури української еліти XVIII ст. зробив О.К. Струкевич. У своїй монографії “Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання)” [30] він аналізує політичні погляди української старшини. Автор вдається до аналізу основних подій XVIII ст., в яких яскраво відстежується політична думка української старшини (перехід І. Мазепи на бік шведів і діяльність Пилипа Орлика, відновлення гетьманства (1750 р.), діяльність Комісії по складанню Нового Уложення 1767-1768 рр., ліквідація Запорозької Січі). Він зосереджується на характеристиці соціально-політичного устрою Гетьманщини, регулятивно-комунікативному механізмі функціонування її політичної системи, типології політичної культури української еліти [31]. У дисертаційному дослідженні історик чітко виділяє основні негативні наслідки існування Малоросійської колегії: ліквідація державності Гетьманщини, поділ її території на намісництва Російської імперії. Його ж стаття “Генеральний підскарбій Я. Маркович” є аналізом політичної культури цього діяча XVIII ст. У структурі його політичної культури автор характеризує: знання про політику, політичні ідеали (домінує ідеал сили), оціночні орієнтації (вірнопідданські), високий рівень освіченості, способи політичної поведінки (приклад батька, підкуп, подарунки вигідним особам), політичні емоції (стриманий у зв’язку із політичним становищем). Згадані дослідження О.К. Струкевича дають змогу прослідкувати процес згасання активності політичної і правової культури колишньої еліти Гетьманщини та перехід її у тіньове існування.

Тема політичної історії Гетьманщини XVIII ст. посідає важливе місце в сфері наукових інтересів американського вченого українського походження Зенона Когути. Починаючи з аналізу процесу інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії [32], історик зосереджується на дослідженні певних аспектів політичної та правової культури українського народу в XVIII ст. [33].

У монографії “Російський централізм та українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 рр.” дослідник вивчає боротьбу між доцентровими та відцентровими політичними силами Гетьманщини і зазначає, що кульмінація цього процесу припала на правління Катерини II. Остання успішно інтегрувала Гетьманщину до складу Російської імперії, зробивши ставку на урівнення у правах українського шляхетства з російським дворянством та його поступової політичної асиміляції у рамках єдиної імперської політичної культури. Ця асиміляція зрештою і позбавила національного лідерства українську еліту в XIX ст. Разом з тим З. Когут розкриває спроби еліти Гетьманщини відстояти свої права, не дивлячись на прискорений інкорпораційний процес. Характеризуючи суспільно-політичні погляди українського шляхетства кінця XVIII ст., дослідник вбачає в її середовищі існування двох груп: асиміляторів та традиціоналістів. Інша його монографія “Коріння ідентичності” є науковим продовженням досліджень, присвячених політичній еліті Гетьманщини. Вчений наголошує на тому, що основними проблемами існування української політичної еліти XVI-XVII ст. є “панування неукраїнської шляхетської верстви” [34] та поява у другій половині XVII-XVIII ст. власне української шляхти через певний час ознаменувалася інкорпорацією її або до польської, або до російської. У монографії дослідник розкриває сутність політичного життя Гетьманщини, обумовленого російською самодержавною концепцією, що дало поштовх до зрощення політичної еліти Гетьманщини. Серед представників політичної еліти З. Когут виділяє Григорія Полетику, розкриваючи його програму політичної автономії Гетьманщини у складі Російської імперії, яку він захищав у часи свого депутатства у складі Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Історик характеризує церковну еліту Гетьманщини, досліджуючи її боротьбу за урівняння у правах зі світською елітою.

В.А. Смолій, В.С. Степанков у монографії “Українська державна ідея: проблема формування, еволюція і реалізації” [35] аналізують процес розвитку та кризи української національної ідеї XVII-XVIII ст. Автори вдаються до характеристики політичних діячів українства XVIII ст., як-то: П. Орлика, Д. Апостола, П. Полуботка, С. Дідовича, невідомого автора “Історії русів”. Останній кваліфікується історичним твором, що став одним із найвпливовіших

джерел формування та розвитку української національної ідеї.

Державотворчі процеси в українських землях XVIII ст. проаналізовані Л.Г. Мельником у посібнику “Боротьба за українську державність (XVIII ст.)” (1995 р.), О. Мироненко – у статті “Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського” (2000 р.), О. Прицаком у науковій розвідці “Доба українських військових канцеляристів” (1998 р.) [36]. Так, соціально-політичні погляди селянства, козацтва в 60-70 рр XVIII ст. стали предметом розгляду в статті Н.В. Шевченко “Соціально-політичні вимоги козаків Лівобережної України у наказах до Законодавчої Комісії 1767-1768 рр.” [37] Що стосується дослідження поняття “професійна правова поведінка”, яке входить до складу поняття “правова культура”, то тут були спроби О.К. Струкевича та В.В. Панашенко охарактеризувати її в середовищі генеральної та частини полкової старшини.

Розглядаючи процес інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії, такі історики, як В. Горобець, Л. Мельник, О. Струкевич досліджують у своїх працях практику політичного лобювання російським урядом на чолі з царем, зокрема діяльність російських представників на важливих посадах у Гетьманщині.

Близькою до цієї тематики є тема виборів депутатів до Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Л.Г. Мельник у своїй статті “Склад депутації від України до Комісії по складанню нового “Уложення” (1767-1768 рр.)” [38] дослідив склад Комісії, походження та статус її представників. Серед її депутатів найбільшу увагу дослідників привертає діяльність представника політичної еліти Гетьманщини середини та другої половини XVIII ст., депутата лубенського шляхетства Г.А. Полетики, політико-правові погляди якого були предметом вивчення Т.Ф. Литвинової [39] та Н.В. Шевченко [40], В. Микитася, О.І. Гуржія [41]. В. Микитась та О.І. Гуржій у вищевказаних працях розглядають політико-правову діяльність Г. Полетики, зокрема захист ним автономії Гетьманщини у контексті діяльності інших політичних та духовних лідерів XVIII ст.

Аналізуючи літературу, написану про нього, можна сказати, що кожен з авторів (Л.Г. Мельник, Т.Ф. Литвинова, В.Д. Литвиненко, З. Когут, Н.В. Шевченко) по різному трактує політико-правові погляди цього відомого політичного діяча XVIII ст. Зокрема, З. Когут, Н. Шевченко вважають Г.А. Полетику поміркованим захисником “малоросійських вільностей” з автономією Гетьманщини у складі Російської імперії, типовим представником української еліти, яка домагалася відродження феодально-кріпосницьких порядків, розширення привілеїв свого стану, особливо в аспекті урівняння у правах з російським дворянством. У той час, як Т.Ф. Литвинова, Л.Г. Мельник вбачають у його поведінці у час засідань Законодавчої комісії

1767-1768 рр. риси безкорисливого борця за політичну автономію Гетьманщини, не виключаючи його причетності до підготовки відомого історико-політичного трактату “Історія Русів”.

Але, окрім цієї постаті політичного процесу, сучасні українські дослідники аналізують політичну і правову культуру окремих видатних діячів Гетьманщини, таких як Іван Скоропадський [42], С. Яворський [43], І. Мазепа [44], І. Максимович [45], К. Розумовський [46], П. Орлик [47], П. Полуботок [48]. У центрі дослідницької уваги – постать гетьмана І. Мазепи. Особливу цікавість викликає його неординарний вчинок (перехід на бік шведів – супротивника Росії у ході Північної війни). Так, до 285-річчя від дня смерті цієї особистості вийшла збірка статей про гетьмана “Гетьман Іван Мазепа та його доба”. Л. Мельник у надрукованій тут статті “Діяльність Петра I та його похідної канцелярії в Гетьманщині (осінь 1708 – зима 1709 рр.)” [49] розглядає діяльність Петра I напередодні переходу І. Мазепи на бік Карла XII як прагнення ізолювати населення Гетьманщини від гетьмана, що, на його думку, відіграло не останню роль у руйнуванні сподівань на підтримку політичної акції українського гетьмана. Має місце у збірці історіографічна стаття В. Горобця “Мазепа в науковому спадку Бориса Крупницького” [50]. Дослідник характеризує праці Б. Крупницького, присвячені гетьману І. Мазепі, як науково значимі, зауважуючи, що саме цією статтю найбільше цікавився дослідник протягом всього життя.

У згаданих дослідженнях аналізуються суспільно-політичні ідеали та політична діяльність видатних постатей Гетьманщини XVIII ст. Зокрема досліджується політична поведінка окремих урядовців, перш за все, гетьманів України XVIII ст. (включаючи П. Орлика – гетьмана у вигнанні), деяких представників судової та виконавчої влади (І. Чарниша, М. Миклашевського, М. Милорадовича) і також полковників.

У сучасній історіографії політичної історії України XVIII ст. вагоме місце посідає тема політичної культури та історії Гетьманщини на тлі європейських процесів. Дослідження цього напрямку були започатковані з 90-х років XX ст., оскільки в радянські часи ця тематика з ідеологічних міркувань не входила до списку пріоритетних тем, тому нині є клондайком для сучасних істориків. Першопроходцем цієї галузі вважається Дмитро Наливайко, який у монографіях “Козацька Християнська республіка” та “Очима Заходу: рецепція України у Західній Європі” [51] представив панораму сприйняття Гетьманщини як держави та її історії і культури іноземними істориками, мандрівниками, послами, дипломатами XVIII-XIX ст. Дослідник доводить, що основна увага європейців була прикута до інкорпораційних процесів у

Гетьманщині та подій, пов'язаних з переходом І. Мазепи на бік шведів і Полтавською битвою. Серед найпоширеніших європейських авторів, твори яких аналізує Д. Наливайко, можна назвати Ю. Юста, Ф. Вебера, К. Манштейна, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Шерера, та Н. Леккерка. О. Вінтоняк [52] та О. Дзюба [53] доповнюють картину європейської обізнаності про Україну XVIII ст. Певний внесок у розвиток даної теми зробили В. Горобець та В. Смолій [54].

Так, Д.С. Наливайко зупиняється на україно-європейських освітніх та політичних зв'язках. Зокрема дослідник констатує зацікавленість з боку української еліти західноєвропейськими науковими здобутками Європи, включно з суспільно-політичною літературою радикального просвітницького характеру (праці Ю. Юста, Х. Монштайма, Вольтера, Х. Рондо та інших). Західноєвропейська складова політико-правових доктрин української еліти, а також оцінка політичної культури останньої західноєвропейськими діячами є доволі актуальною темою, однак малодослідженою. Розвідка Т. Мацьківа “1687-1709 рр.: неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників” [55], яка є коротким викладом його монографії “Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 рр.” [56], свідчить про цікавість європейських наукових і політичних кіл до політичного життя Гетьманщини. Автор використовує велику кількість джерел: англійські, шведські, французькі та австрійські мемуари, пресу. Цій темі присвячене дисертаційне дослідження Н.О. Никифоренка. “Мандрівні записки І.А. Гільденштедта як джерело соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.” [57].

Тема української політичної еміграції XVIII ст. найбільш повно вивчає часи діяльності гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика. Започаткував її сучасний представник української діаспори історик О. Субтельний. У монографічному дослідженні “Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.” [58] дослідник розглядає діяльність Івана Мазепи, Пилипа Орлика та їх прибічників у Західній Європі. Перехід І. Мазепи на бік Карла XII автор характеризує як політичну акцію української еліти і не ставить у провину гетьманові той факт, що він не зміг повести за собою селянсько-козацькі маси. Витоки сепаратистських стосунків І. Мазепи з Карлом XII історик вбачає у тому, що українська політична еліта факт порушення Петром I попередніх російсько-українських договорів трактувала як легітимні підстави для зміни свого російського сюзерена, який не виконував свою головну функцію – протекції і захисту інтересів української козацької держави.

О. Субтельний розкриває становище української старшини та шляхти в еміграції, позитивно характеризуючи бендерівський період – 1709-1714 років. У подальшому її доля, на думку

автора, залежала від таких країн, як Швеція, Туреччина та Франція, однак ті так і не наважилися виступити проти Росії, домагаючись від останньої визнання незалежності Гетьманщини. Для Росії “українське мазепинство” було першим випадком політичної еміграції, якої раніше не було в її історії.

Отже, європейський вектор політичної і правової культури української еліти XVIII ст. потребує подальшого дослідження. До того ж майже не вивчене питання зворотного впливу, тобто внеску політичних діячів Гетьманщини у розвиток європейського освітнього обміну, вітчизняного вкладу в європейську політико-правову культуру, реалізацію правових знань. Певною спробою заповнити цю прогалину в дослідженні політичної культури української еліти XVIII ст. є публікація Н.В. Шевченко “Внесок українських мислителів XVIII ст. в політичну культуру Просвітництва” [59].

Тема української політичної культури представлена і в дослідженнях вітчизняних істориків церкви [60]. У монографії “Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст.” В.М. Мордвінцев розглядає духовенство XVIII ст. через призму інкорпораційних процесів у Гетьманщині. Історик вважає, що представники українського духовенства мали вагомий вплив на церковне життя Російської імперії (так, основну заслугу в створенні Синоду він приписує С. Яворському та Ф. Прокоповичу). Аналізуючи участь представників духовенства у діяльності Законодавчої Комісії 1767-1768 рр., дослідник зазначає, що церковних діячів більш за все хвилювали майнові права духовенства. З подібним твердженням навряд чи можна погодитися, оскільки у наказі до Законодавчої комісії містилися і вимоги на захист політичної автономії Гетьманщини та відновлення скасованого в 1764 року інституту гетьманства.

Недостатньо досліджений стан правової і політичної культури населення міст. Як правило, історики вивчають магдебурзьке (німецьке) право [61]. В основному в дослідженнях розглядається участь населення міст у суспільно-політичних рухах [62], але політична і правова культура окремих верств населення міст все ще є актуальною. Більш-менш чітко окреслена політична свідомість та поведінка вїттів та деяких представників магістратів і ратуш. Чекає на свого дослідника політична і правова культура ремісників, членів ратуш. О.І. Гуржій [63] і В.М. Горобець [64], досліджуючи діяльність цехових майстрів, певною мірою заповнюють цю прогалину.

Дослідження політико-правових поглядів селянства було започатковано В.А. Смолієм у 80-х роках. Результатом багаторічної праці історика є монографія “Формування свідомості народних мас України в ході класової боротьби

(друга половина XVII-XVIII ст.)” [65]. Історик вперше дослідив політичні погляди селянства, їх виявив під час повстань, проаналізував селянсько-козацькі суспільні ідеали. Отже, в українській радянській історіографії проблема політичної свідомості селянства була порушена [66]. У 1990-х роках вона отримала своє продовження. Зокрема, О.І. Гуржій у монографіях “Українська козацька держава: кордони, населення, право” та “Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.)” [67], аналізуючи юридичний статус певних груп селян, звертає увагу на тягар повинностей, що лягли на плечі селянства в ході процесу інкорпорації українських земель до складу Російської імперії та його соціальні настрої.

Таким чином, аналізуючи історіографічну базу політико-правової культури населення Гетьманщини в XVIII ст., можна сказати, що вищезгадана тема має певну історіографічну традицію. Однак дослідження, присвячені проблемі політичної або правової культури українського суспільства XVIII ст., почали активно з’являтися з 1994 р. Однак і донині немає комплексної праці з означеної проблеми.

Сучасному досліднику слід заглибитись у вивчення правових засад діяльності не тільки центральних установ Гетьманщини, а й регіональних – полкових, розширивши тим джерельну базу української політичної історії XVIII ст. Також потрібно поглибити знання не тільки з системи правотворення Гетьманщини, а й системи судочинства та правової культури її населення.

Найбільш дослідженою є політична культура еліти Гетьманщини, проте політична культура інших прошарків населення козацької держави ще не знайшла всебічного відображення в сучасній історичній літературі. Започатковано серію видань політичних портретів української еліти XVIII ст. В основному дослідження політичної і правової культури окремих діячів української політики зводяться до вивчення політико-правових поглядів гетьманів XVIII ст. та окремих представників старшин. Політичну та правову культуру духовенства знаємо лише на прикладах декількох конкретних осіб (Г. Кониський, С. Яворський, Ф. Прокопович), що дає змогу створювати нові комплексні праці, присвячені цій проблематиці.

Відносно непогано досліджений суспільно-політичний рух у Гетьманщині XVIII ст. Зокрема, реакція основних станів суспільства на головні політичні події розглянутого періоду, тобто політична поведінка, політичні традиції та звичаї. Потребує вивчення як соціально-політичних ідеалів окремих верств населення, так і рівня їх політичних знань, правової культури, конфесійності.

Залишається актуальною тема періодизації суспільно-політичного життя Гетьманщини. Як

правило, в історіографії історії України вивчається період XVII-XVIII ст. як єдине ціле. Вважаємо за необхідність виокремити конкретні етапи у політико-правовій історії Гетьманщини. Вважаємо правомірним виділення окремого етапу – 1700-1781 рр., який позначений як активними інкорпораційними процесами з боку Російської імперії, так і українським політичним сепаратизмом (від відкритої збройної протидії

намірам ліквідувати козацьку державу, так і поміркованої легітимної спроби захистити її автономію у складі Російської імперії).

Чекає на свого дослідника проблема діяльності сільських органів влади в Гетьманщині. Окрему увагу слід приділити політичній культурі селян, бо їх політичні погляди досліджені лише як прояв невдоволення під час великих повстань (Коліївщина, Кліщинці, Турбаї).

ЛІТЕРАТУРА

- Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – 278 с.; Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94-105, № 4. – С. 77-90.
- Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII-XVIII у вітчизняній історіографічній науці другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 58-73.
- Ї ж Україно-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у сучасній історіографії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-117; 2004. – № 1. – С. 80-89.
- Когут З. Державотворчі державошукання // Критика-2000. – Червень. – С. 4-8.
- Там само. – С. 8.
- Швидько Г.К. Джерела з історії Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1 – С. 274-277.
- Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII –XVIII ст. – Львів: НТШ, 1994. – 198 с.; його ж Суди і судовий процес Старої України. – Нью-Йорк; Львів, 1990. – 128 с.
- Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство в Україні в добу Гетьманщини. – К.: Наукова думка, 2000. – 119 с.
- Стафійчук В. Відбиття діяльності Генеральної військової канцелярії у козацьких літописах XVII-XVIII ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 100-118.
- Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 15-21; Єрмолаєв В.М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): Навч. посібник. – Х.: Право, 2002. – 176 с.
- Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 350 с.
- Апанович О.М. Про генеральну військову канцелярію у XVIII ст. // Урядовий кур'єр. – 1995. – 31.01. – С. 12.
- Ї ж. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // УДЖ. – 1997. – № 2. – С. 92-97.
- Там само. – С. 96.
- Сас П. Військові канцеляристи в Україні у XVIII ст.: засади елітарної свідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 226-238; його ж. Субкультура “військових канцеляристів” // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 185-213.
- Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII) ст. – К.: Ін-т історії України, 1995. – 211 с.
- Ї ж. Значкові товариши // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 165-174; її ж Військові товариши // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166-174.
- Іваненко А.О. Переяславський полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 18 с.
- Пришляк В.В. Гетьманщина: політика і суспільство в останній чверті XVII – 80-х роках XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2001. – 30 с.
- Смолій В. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII-XVIII ст.) // Середньовічна Україна: Збірка наукових праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 185-201.
- Терлюк І.Я. Ліквідація козацько-гетьманської державної України // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 10-15.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – 518 с.
- Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / Відп. редактор В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 317 с.
- Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Там само. – С. 40.
- Струкевич О.К. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Там само. – С. 162.
- Сас П.М. Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва // Там само. – С. 163-184; його ж. Субкультура військових канцеляристів // Там само. – С. 185-212.
- Його ж. Субкультура військових канцеляристів // Там само. – С. 185-212, 212.
- Гуржій О.І. Світоглядні засади селянства і міщанства // Там само. – С. 213-232.
- Гурбик А.О. Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці // Там само. – С. 249-277.
- Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України, 2002. – 533 с.
- Його ж. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 24 с.; його ж. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань – К., Черкаси, 1997. – Кн. 1. – С. 134-146; його ж. Генеральний підскарбій Я. Маркович // УДЖ. – 1997. – № 5. – С. 87-97; його ж. Історичний образ Запорозжя у політичній культурі козацької старшини Гетьманщини XVIII ст. // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 129-140; його ж. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське козацтво на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – С. 111-163.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 320 с.
- Його ж. Коріння ідентичності. – К.: Критика, 2004. – 346 с.
- Там само. – С. 29.
- Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблема формування, еволюція, реалізації: Підручник. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1997. – 367 с.

36. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687-1764) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 87; Прицак О. Доба українських військових канцеляристів // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 76-86.
37. Шевченко Н.В. Соціально-політичні вимоги козаків Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українські козаки: витоки, еволюція, спадщина. – К.: Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 10-17.
38. Мельник Л.Г. Склад депутації від України до Комісії по складанню нового “Уложення” (1767-1768 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 105-113.
39. Литвинова Т.Ф. До питання про історичні погляди на соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історично-суспільна думка Росії та України XVII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 53-54; Її ж. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX вв. Григорий и Василий Полетик. – Днепропетровск, 1993. – 293 с.;
40. Шевченко Н.В. Соціально-політичні вимоги козаків Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1768 рр. – С. 10-17.
41. Микитась В.Л. Давньоукраїнські студенти та професори. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.; Гуржій О.І. Україна крізь віки. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999. – Т. 8. – 303 с.
42. Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: НАНУ Ін-т історії України, 1998. – 207 с.
43. Захара І.С. Стефан Яворський. – Львів: Каменяр, 1991. – 110(2) с.; Микитась В.Л. Вказана праця.
44. Важкий шлях. Перша половина XVIII ст. / В.А. Смолій, В.М. Горобець. – К.: Україна, 2002. – 381 с.; 3 епістолярної спадщини І. Мазепи: Зб. ст. Упорядник та автор передмови В.В. Станіславський. – К., 1996; Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті / Упоряд. М. Слабошпицький. – К.: Рада, 1994. – 174 с.; Універсали Івана Мазепи (1687-1709 рр.) / Гол. редактор П. Сохань. – К.: НТШ, 2002. – Кн. 1. – 780 с.; Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа – генеральний будівничий української держави. – Суми: Ярославна, 1999. – 24 с.
45. Максимович М. Сотник І. Максимович та його рід. (Родинна хроніка XVII-XVIII ст. // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 157-168.
46. Панашенко В., Кирило Розумовський // Історія України. – 2000. – № 23-24. – С. 1-5; Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – С. 54-61.
47. Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 24-34.
48. Шевчук В. Боротьба П. Полуботка за збереження решток української автономії // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 24-31.
49. Гетьман Іван Мазепа та його доба-1. (До 285-річчя від дня смерті) Тези доп. наук. конф. / Музей гетьманства / Г. Ярова (упоряд.). – К.: Просвіта, 1995. – 47с.; Мельник Л. Діяльність Петра I та його похідної канцелярії в Гетьманщині (осінь 1708 - зима 1709 рр.) // Там само. – С. 11-13.
50. Горобець В.М. Мазепа в науковому спадку Бориса Крупницького // Там само. – С. 22-24.
51. Наливайко Д. Козацька Християнська республіка. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.; Його ж. Очима Заходу: рецепція України у Західній Європі. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
52. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів; Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – Вип. 2. – 142 с.
53. Дзюба О. Кієво-Могилянська академія очима німецького пастора (Хегельмайєра) (1759) // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 93-95.
54. Важкий шлях. Перша половина XVIII ст. / В.А. Смолій, В.М. Горобець. – К.: Україна, 2002. – 381 с.
55. Мацьків Т. 1687-1709 рр.: неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 34-35.
56. Його ж. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 рр. / Передмова Л. Винаря. – Мюнхен, 1988. – 286 с.
57. Никифоренко Н.О. Мандрівні записки І.А. Гільденштедта як джерело соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 00.07.06 / Донецький державний університет. – Донецьк, 2000. – 19 с.
58. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
59. Shevchenko Natalie The contribution of Ukrainian Thinkers to the political Culture of the Enlightenment // Studies on Voltaire and the Eighteenth-century. Voltaire Foundation, Oxford, 1997. – P. 286-289.
60. Ластовський В. Церковна розбудова на Наддніпрянщині у XVIII Переяславсько-Бориспільська єпархія // Визвольний шлях. – 2000. – № 10. – С. 10-15; Його ж. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). – Черкаси, 2002. – 138 с.; Рязанцева Т. Лазар Баранович: політик і письменник // Людина і світ. – 1997. – № 7. – С. 11-16; Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. – К.: РВЦ, “Київський університет”, 1997. – 95 с.
61. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела. Зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ (1721-1743). – К., 1998. – С. IX-XLVIII; Бойко І.Й. Правове становище населення Гетьманщини за кодексом 1743 р. – Львів, 1997. – 29 с.; Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: В.и., 1994 – 48 с.; Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII ст. – Львів, НТШ. – 1994. – 198 с.
62. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV-XVIII ст. магдебурзького права // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82-84; Шевченко Н.В. Міста України в суспільно-політичному русі 60-70-х рр. XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць і спогадів. – К., 2000. – Ч. 2. – Число 4. – С. 355-369.
63. Гуржій О.І. Формування купецького стану в Лівобережжі і Слобожанщині в другій половині XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3-21.
64. Горобець В.М. Цирульники-каноніри // Історія України. – 2003. – № 1. – С. 20-23.
65. Смолій В.А. Формування свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1985. – 264 с.
66. Шевченко Н.В. Общественно-политические взгляды просветителя Я.П. Козельского (1729-1795 гг.) и социальные идеалы крестьянско-казацких масс в XVIII в. // Славяне: единство и многообразие. Международная конференция / Ред. М.В. Берило. – Минск, 1990. – Секция 3. Гуманизм и просветительство в славянских культурах. – С. 82-84.
67. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Інститут історії України, 1996. – 224 с.; Його ж. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Інститут історії України, 1994. – 107 с.